

ПЕРША СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА ТА ТРЕТЄ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО (1939–1944 рр.)

І. І. Боровець

Боровець І. І. Перша Словацька республіка та Третє Болгарське царство (1939–1944 рр.).

Автор статті простежив напрямки словацько-болгарських міждержавних відносин у роки Другої світової війни в дипломатичній, політичній, економічній та культурно-освітній сферах, порівняв статусу країн як союзників нацистської Німеччини. Розкрито тісні контакти болгарського монаршого дому зі Словаччиною.

Ключові слова: словацько-болгарські відносини; дипломатія; сателіт; Кобурги; торгівля; освіта.

Боровець І. І. Первая Словацкая республика и Третье Болгарское царство (1939–1944 гг.).

Автор статьи проследил направления словацко-болгарских межгосударственных отношений в годы Второй мировой войны в дипломатической, политической, экономической и культурно-образовательной сферах, сравнил статус стран как союзников нацистской Германии. Раскрыты тесные контакты болгарского монаршего дома со Словакией.

Ключевые слова: словацко-болгарские отношения; дипломатия; сателлит; Кобурги; торговля; образование.

Borovec I. I. The First Slovak Republic and the Third Bulgarian Kingdom (1939-1944).

The author of the article traced directions of the Slovak-Bulgarian intergovernmental relations in the years of Second world war in diplomatic, political, economic, and cultural and educational spheres, compared status of the countries as allies of Nazi Germany. The close contacts of the Bulgarian monarchy with Slovakia are revealed.

Keywords: Slovakia-Bulgarian relations; diplomacy; satellite; Coburges; trade, education.

Одним з наслідків розчленування у середині березня 1939 р. помюнхенської Чехо-Словаччини стала поява на карті Центрально-Східної Європи Словацької держави¹. Згідно прийнятої згодом конституції країна отримала офіційну назву – Словацька республіка.

Декларована словацька самостійність в умовах тогочасних геополітичних реалій в значній мірі обмежувалася залежністю від нацистської Німеччини. Остання згідно укладеного 18–23 березня 1939 р. двостороннього Охоронного договору отримала статус офіційного гаранта та захисника Словацької держави. Відтак, Словаччина фактично стала протекторатом Третього райху і зобов'язувалася в зовнішньополітичній та військовій сферах діяти в тісній згоді з німецьким урядом².

Діяльність словацької дипломатії розпочалася нотою №1/1939 від 14 березня 1939 р. 44 країнам, в якій міністр закордонних справ Фердинанд Дюрчаньски повідомляв про утворення незалежної Словаччини та закликав їх визнати нову державу. Серед адресатів було й МЗС Болгарського царства³.

В сучасній українській та російській історіографії відсутні спеціальні наукові розвідки, присвячені тогочасним словацько-болгарським відносинам. Також немає інформації щодо власне болгарських досліджень у цьому напрямку. Окремі аспекти проблематики висвітлювалися марксистською історіографією в контексті чехословацько-болгарських відносин⁴.

Визнанням фахівцем у даному питанні є сучасний чеський науковець Ян Рихлік. Ним були опрацьовані фонди міністерства закордонних справ Словацького національного архіву в Братиславі та Центрального державного архіву у Софії. У низці статей⁵ та публікаціях джерел⁶ історик подає докладну картину словацько-болгарських відносин у взаємозв'язках з геополітичними змінами в регіоні. Словацький дослідник Роман Голец у спеціалізованій статті простежує контакти зі Словаччиною болгарської царської родини Кобургів⁷.

Метою пропонованої статті є ознайомлення вітчизняних науковців з даною проблемою, а також авторські доповнення, розширення й аналіз словацько-болгарських відносин

у сфері дипломатичних контактів, торгівлі, освіти і культури, розгляд контексту тогочасної міжнародної ситуації.

Суперечності спостерігаються вже у визначенні часу офіційного дипломатичного визнання Болгарією Словацької республіки. Архівна публікація «Малий словник Словацької держави» у 1965 р. ввела в науковий обіг дату 16 листопада 1939 р.⁸. Цю версію підтримав у своїй праці словацький дипломат Йозеф Мікуш⁹. Історик Мілан Дюріца стартом словацько-болгарських відносин вважає 16 вересня 1939 р.¹⁰. Рихлік, спираючись на дані архівного фонду МЗС Словацької республіки, вказує, що переговори про призначення болгарським консулом у Братиславі Франца Міхера відбувалися на початку серпня 1939 р., який повідомив Дюрчанського про визнання царською владою Словацької республіки де-факто і де-юре з 5 серпня 1939 р.¹¹.

На наш погляд, остання інформація є найбільш достовірною не лише через те, що вона посилається на архівні матеріали, але й у зв'язку із зовнішньополітичним становищем Словаччини на той час. Упродовж березня-липня 1939 р. болгарський уряд зводив з визнанням через її невизначений і хиткий статус. Навесні 1939 р. в дипломатичних колах ходили чутки, що Гітлер планує передати словацьку територію Польщі в обмін на Данціг та «польський коридор»¹². З різних джерел надходила інформація про повернення словаків під владу Угорщини. Тож болгарська дипломатія мала підстави скептично оцінювати перспективи нової держави.

Однак на початку серпня німецька політика в «словацькому питанні» взяла курс на закріплення встановленого березневими подіями статусу-кво. Гітлер вирішив використати Словаччину у запланованій агресії проти Польщі й тому розпочалися переговори про формування за допомоги німецьких консультантів словацьких збройних сил¹³. Оцінивши ситуацію, можливо й не без поради тих же німців, болгарська влада визнала Словацьку республіку.

Використання Дюріцою дати 16 вересня, очевидно, спричинене визнанням Словаччини Радянським Союзом (14 вересня), яке знайшло позитивний резонанс у болгарських дипломатичних колах й, можливо, таким чином ввело в оману дослідника. 16 листопада могло з'явитися у зв'язку з планами болгарського уряду створити у Братиславі посольство, які саме в цей час активно обговорювалися у дипломатичному листуванні¹⁴.

Як би там не було, але навіть після формального визнання налагодження повноцінних дипломатичних відносин між державами було складним й тривалим процесом. Від намірів оперативно створити посольство болгарська сторона відмовилася, мотивуючи непередбаченим фінансуванням даної справи у бюджеті МЗС на 1940 р.¹⁵. Болгарський дипломат Константин Шишманов лише 10 січня 1941 р. був призначений за charge d'affaires (повіреного у справах). Зволікання з боку болгар продовжувалося й надалі, що дало підстави Рихліку зробити логічний висновок: «Треба визнати, що словацько-болгарські відносини мали більше значення для словаків, ніж для болгар»¹⁶. Повноважний посол Атанас Стратев прибув до Братислави лише в серпні 1941 р, після того, як Болгарія та Словаччина стали формальними союзниками по Троїстому пакту. З 2 квітня 1943 р. його змінив Ілля Белінов¹⁷.

Словаки теж спершу відповіли подібною дипломатичною стриманістю. Послом в Болгарію було призначено Яна Спіш'яка, але так як він одночасно виконував обов'язки посла в Угорщині, то здійснив наприкінці листопада – на початку грудня 1939 р. в Софії лише офіційні протокольні зустрічі й повернувся в Будапешт. Словацьким charge d'affaires в болгарській столиці з лютого 1940 р. став Богуміл Піско, який належав до покоління чехословацької дипломатії. Тому не дивно, що в архіві словацького МЗС присутня інформація, яка опосередковано свідчить, що він під час своєї діяльності у Софії «мав труднощі з німцями, які мали причини йому недовіряти»¹⁸. Подробиці такої ситуації невідомі, проте Піско, очевидно за порадою німців, був відкликаний, і в жовтні 1943 р. в списку дипломатичних представників Словацької республіки за кордоном вже фігурує знаний германофіл Богдан Галванек у ранзі надзвичайного й повноважного посла в Болгарії¹⁹.

В умовах Другої світової війни Словацьку республіку та Болгарське царство найбільше пов'язував статус нерівноправних союзників Третього райху. У грудні 1941 р. обидві країни на вимогу Берліна оголосили війну Великій Британії та США. Німеччина уклала нерівноправні економічні договори зі Словаччиною й Болгарією. За свої по-

ставки ці країни часто не отримували відповідного взаємного розрахунку, що зумовило зростання німецького боргу перед своїми союзниками. Наприклад, у звіті Белінова від 23 січня 1944 р. вказується, що Німеччина заборгувала словакам 6 млрд крон, а до кінця року дана сума може сягнути 30 млрд²⁰. Словаччина та Болгарія на вимогу німців надавали свої території для проходження та розміщення німецьких збройних сил, але до 1944 р. не зазнали прямої окупації²¹.

Однак все ж не можна цілком ототожнювати форму та обсяг залежності кожної з цих країн від Німеччини. Знаковою є позиція авторитетного словацького дослідника Любомира Ліптака, який визначає становище Словаччини «десь на півдорозі між прямо окупованою країною чи протекторатом, яким була Богемія і Моравія, та суверенними державами, що перебували під німецьким контролем, якими були Угорщина, Румунія, **Болгарія** [виділено мною – І. Б.]»²².

На відміну від Словаччини, Болгарія у деяких випадках дозволяла собі проводити «більш свавільну» політику, яка суперечила бажанням німців. Так, не вельми «слухняно» поведив себе болгарський цар Борис III, певний час відтягуючи приєднання своєї країни до Троїстого пакту. В особистому листі до Гітлера від 22 жовтня 1940 р. він мотивував це тим, що відмова Болгарії від нейтралітету зумовить загострення стосунків з Туреччиною та Грецією²³. Під сильним німецьким тиском Болгарія все ж 1 березня 1941 р. підписала Троїстий пакт, проте й надалі провадила курс на зведення своїх зовнішньополітичних зобов'язань перед Німеччиною до мінімуму. Країна уникла участі своєї армії у військових діях в ході балканської операції 1941 р.; болгарські частини не воювали на Східному фронті й зберігалися болгарсько-радянські дипломатичні відносини²⁴.

Болгарія не задовольнила вимог Берліна здійснити депортації своїх єврейських громадян до німецьких «таборів смерті»²⁵. Натомість Словаччина організувала депортації власними адміністративними та силовими ресурсами. Більше того, словацька влада виплатила німцям по 500 марок за кожного депортованого, нібито як відшкодування витрат за їх поселення на новому місці, що склало в кінцевому рахунку суму в 288 млн словацьких крон²⁶.

Втім, дискусійним залишається питання про те, наскільки вирішальним в останній справі був німецький тиск. Американський дослідник словацького походження Й. Слінек, відзначаючи особливості відносин між Райхом та його союзниками, вказував: «Треба усвідомити, що так звані сателітні держави Центрально-Східної і Південно-Східної Європи мали набагато більше свободи дій, ніж ми вважаємо. Чого самі не хотіли або в чому їх Німеччина не переконала – не робили»²⁷.

На наш погляд, більша залежність Словацької держави, порівняно із Болгарією, від Німеччини була зумовлена глибшими мотивами співпраці з нею. Болгарія у співробітництві з Райхом переслідувала власні прагматичні цілі, орієнтуючись на ту користь, якої вона очікувала від союзу з Німеччиною. Насамперед це стосується територіальних надбань за сприяння німців. Однак з цими землями чи без них болгарська національна державність як така не піддавалася сумніву з боку противників Райху. У той час як для Словаччини Німеччина була єдиним вагомим гарантом її існування як держави загалом, адже антигітлерівська коаліція одним із завдань війни визначила відновлення Чехословаччини. Тому словацька зовнішня політика не мала будь-яких реальних альтернатив.

Спільною рисою геополітичного становища обох держав була особлива увага до них з боку СРСР у 1939–1941 рр. Словаччина мала стати «мостом між німецьким і слов'янським світом»²⁸, що розумілося словацькими дипломатами й особисто Дюрчанським як ефективне маневрування між Німеччиною та СРСР. У схожій ситуації була й Болгарія. У лютому 1941 р. Шишманов повідомляв про свою розмову з секретарем радянського посольства у Братиславі, який відзначив, що Болгарія знаходиться між сильними сусідніми державами. Цікаво, що з розмови болгарський дипломат зробив наступний висновок: «...ідея світової революції не полишена Радянським Союзом, який, можливо, хоче використати Німеччину для досягнення даної мети»²⁹.

Політичні інтереси Словаччини та Болгарії на першому етапі війни співпадали у тому, що країни прагнули ревізії кордонів, закріплених відповідно Першим Віденським арбітражем 1939 р. та Нейським мирним договором 1919 р. Болгарія у цій справі досягла цілковитого успіху. 7 вересня 1940 р. договір у Крайові закріпив повернення їй Південної

Добруджі, включаючи Балчик та Сілістру³⁰. При цьому Шишманов відзначав, що болгарсько-румунські переговори з цього приводу словацька преса подає «без коментарів, або з короткими коментарями, які свідчать про дружнє ставлення до нашої країни»³¹. Позитивний відгук у словацьких політичних колах мали також вступ Болгарії до Троїстого пакту, події на Балканах у квітні-травні 1941 р., що зумовили перехід до Болгарії македонських земель та виникнення Хорватської держави³².

Словацька республіка так і не домоглася зміни своїх кордонів з Угорщиною і повернення Південної Словаччини. У політичних колах та громадській думці країни наростали антимад'ярські настрої. Натомість задоволені болгари мали підстави до тіснішого зближення з Будапештом, який теж отримав з рук німців значні території. Це, безперечно, не додавало активності словацько-болгарським політичним контактам.

Тісними були зв'язки зі Словаччиною болгарської династії Кобургів. Детронізований у 1918 р. батько царя Бориса III Фердинанд користувався маєтностями у словацьких землях. Словацька влада цілком прихильно ставилась до нього, а тому Фердинанд був частим гостем курортних Сляча, Пештян, мисливських угідь в Мурані, Святому Антоні, Пустому Полі, Передніх Горах, міста Банскої Бистриці. Колишній цар мав близькі приятельські стосунки з міністром транспорту Юліусом Стано, з яким його зближував перш за все інтерес до залізниць. Відтак, Фердинанд брав участь в урочистостях з нагоди відкриття лінії Ревуца – Тісовец, унікального комплексу фатранської залізниці Банска-Бистрица – Дівіаки з 22 тунелями, ділянки колії Капушани-при-Прешові – Стражске³³.

Свій 70-річний життєвий рубіж Фердинанд відзначав саме в словацькій Банській-Бистриці. За словами ювіляра, болгарська преса поставилась до події мерзотно. Натомість від словацьких святкових заходів 25 лютого 1941 р. він був у захваті: «Почесна вартя, міністр, генерали, прикрашене вогнями місто, цифра 70 на вежах костюлу та будинках, 26 урочистих богослужінь, весь офіцерський корпус, сердечні промови, радісний народ. Це була справжня втіха після 25 років приниження»³⁴.

Пам'ятними подіями в міждержавних стосунках стали зустрічі на високому рівні. Відомо, що в лютому 1940 р. Стано у зв'язку зі своїм нагородженням болгарськими відзнаками організував святковий обід у столичному готелі «Карлтон». Були присутні дипломати Шишманов й Міхера, єпископ Міхал Бузалка та заступник голови Словацького національного банку Йозеф Фундарек. У відповідь Міхера ініціював болгарський вечір з нагоди дня народження царя Бориса III за участі словацького міністра освіти Йозефа Сівака³⁵.

20 червня 1941 р., відвідуючи батька, візит до Словаччини здійснив особисто цар Борис III³⁶. Він мав зустріч з президентом Йозефом Тісо прем'єром Войтехом Тукою, проте розмови мали цілком приватний характер, а офіційні повідомлення преси давали лише загальну інформацію.

Саме з даним періодом пов'язані відомості щодо кулуарних розмов про плани перетворення Словацької республіки у монархію на чолі з братом Бориса Кирилом Кобургом. Тісо, деякі церковні ієрархи (єпископ Ян Войташшак), вважали, що якщо лідер Словацької держави матиме титул короля, або хоча б великого князя, то це буде виразною протигагою святостефанській короні та претензіям угорців на словацькі землі. З іншого боку, група роялістів у словацькому політикумі (депутат Стефан Равас, високий урядовець МЗС Стефан Поліак) виходили з міркування, що під час повоєнного облаштування Європи у випадку поразки Троїстого пакту монархічна Словаччина мала більше шансів на збереження державності. Це питання начебто обговорювалося Борисом з Гітлером та Муссоліні, і якщо Італія була не проти, то Німеччина не схвалила даного проекту. Крім того, ентузіазм самих словаків у цій справі значно зменшився після поширення інформації про богемний характер та марнотратство Кирила Кобурга³⁷.

Підкресленням позитивних словацько-болгарських стосунків стали взаємні державні нагороди. У звіті Шишманова від 12 серпня 1941 р. йдеться про нагородження царя Бориса, який з рук Тісо отримав орден князя Прібіні³⁸. У відповідь словацький президент був удостоєний 1942 р. найвищої болгарської нагороди – ордену Кирила та Мефодія³⁹.

Певного розвитку набули словацько-болгарські торговельно-економічні стосунки. 24 жовтня 1939 р. була укладена угода на основі бартерного контракту, згідно якої Словаччина постачала Болгарії целюлозу, папір, скляні вироби, залізо, товари з алюмінію, бавовняну пряжу, а завозила горіхове дерево, тютюн, кукурудзу, соняшник, рис, смалець, свіжі

овочі на суму 21,2 млн. крон⁴⁰. Домовленості щорічно поновлювалися, але без особливих змін. Відомо, що під час офіційного прийому посла Стратева 29 серпня 1940 р. Тісо висловив сподівання щодо тісніших економічних відносин з Болгарією та підняв питання щодо поставок болгарських кукурудзи та висівок⁴¹.

У 1941 р. у двосторонньому торгівельному обороті Словаччина мала позитивне сальдо, яке складало майже 3,5 млн крон. Проте обсяг торгівлі з Болгарією був в цілому невеликим – 0,8% експорту та 0,6% імпорту від загального товарообороту Словацької республіки⁴². Відтак, серед інших партнерських країн і територій Словаччини Болгарія в 1941 р. займала лише 15 місце.

В наступному році ситуація змінилася не на користь словаків. В 1942 р. з Болгарії було ввезено товарів на 37,7 млн. крон (0,8% від загального імпорту), а експортовано на 31,4 млн крон (0,7% від вивозу)⁴³. Цікаво, що поряд із офіційними закликами до інтенсифікації економічних зв'язків, словацька сторона на практиці обмежувала видачу віз болгарським громадянам для приватних візитів у країну. Це здійснювалося з метою не допустити вивозу продуктів болгарськими гостями, адже продовольче забезпечення Болгарії у порівнянні зі Словаччиною було значно гіршим⁴⁴.

Відносно активними були словацько-болгарські культурні зв'язки, на які позитивно впливала ідея слов'янської взаємності. 23 жовтня 1941 р. підписана словацько-болгарська культурна угода⁴⁵. У 1940 р. було створене Словацько-болгарське культурне товариство⁴⁶. З нагоди 63-річчя незалежності Болгарії 3 березня 1941 р. ним було організовано вечір академічної музики за участі болгарського та словацького пісенних колективів⁴⁷. Іншим виразом культурних контактів стали взаємні візити оперних співаків, письменників, журналістів, перекладачів творів.

За обоюсторонньою словацько-болгарською домовленістю були проведені лекції зі словацької мови в Софійському університеті, а болгарський уряд відрядив до Братислави професора болгарської мови⁴⁸. За інформацією словацького представництва в Софії в столичному університеті болгарським професором Владикіним була прочитана лекція «Національно-авторитарна Словацька держава»⁴⁹. Між словацькими і болгарськими вузами відбувався регулярний обмін студентами та стипендіальними фондами. В 1939–1940 навчальному році у Словацькому університеті та Політехнічному інституті навчалося 180 болгарських студентів, наступного року їх кількість зросла вдвічі. Головною причиною було переведення у Братиславу болгарських студентів з Белграду, які після ліквідації Югославії бажали завершити навчання у вузі зі слов'янською мовою викладання⁵⁰. Крім того, у Словацькому університеті викладалися дисципліни, які були відсутні у навчальних програмах болгарських вузів⁵¹, очевидно, через брак кадрів.

Корінний перелом у Другій світовій війні зумовив погіршення зовнішньо- та внутрішньополітичного становища обох країн. Одночасно посилювався тиск Німеччини на своїх союзників. В серпні 1943 р. Борис III знову здійснив візит у Словаччину до батька і, як виявилось, бачився з ним востаннє. Повернувшись з офіційної зустрічі з Гітлером болгарський цар 23 серпня 1943 р. несподівано помер. Болгарське населення було переконане, що Бориса отруїли німці⁵².

Далі ситуація лише погіршувалася. 10 січня 1944 р. відбулося бомбардування Софії англо-американською авіацією, що стало першим випадком повітряної атаки німецького союзника. Реакція в Словаччині на цю подію була суперечливою. В звіті болгарського прес-аташе в Братиславі Стефана Гечева спочатку читаємо: «Офіційні особи та журналісти висловлювали [нам] жаль... Зрозуміло, що разом зі словами підтримки висловлювалася надія, що ми не підкоримося союзницькому терору»⁵³. Проте далі у тексті подається наступна інформація: «На підставі інших висловлювань напрошується висновок, що широкі маси словацької громадськості, які налаштовані слов'янофільськи та англо-чехофільськи... навпаки, відчують певне задоволення, а деякі... зловтіху... Дані погляди... можна пояснити насамперед нашою дружбою з Німеччиною та захопленням югославської території, тобто зрадою слов'янської справи»⁵⁴. Втім, Словаччина теж не уникла бомбардувань, і 30 червня 1944 р. той же Гечев інформував болгарське МЗС про наліт 10 червня англо-американської авіації на Братиславу⁵⁵.

Припинення дипломатичних відносин між Словаччиною та Болгарією відбулося в умовах політичної кризи та збройної боротьби в країнах. 29 серпня 1944 р. в Централь-

ній Словаччині розпочалося національне повстання, яке мало на меті відновлення Чехословаччини. Відтак, офіційна влада в Братиславі опинилася перед загрозою ліквідації. 5 вересня 1944 р. СРСР оголосив війну Болгарії, й Червона армія розпочала наступ на Софію⁵⁶. Прагнучи укласти перемир'я з антигітлерівською коаліцією болгарський уряд розірвав відносини з Німеччиною та її союзниками. 7 вересня 1944 р. словацько-болгарські дипломатичні відносини були офіційно припинені⁵⁷. Їх фактичним трагічним завершенням став арешт в Братиславі 51 болгарського громадянина, кваліфікованих як зрадників. Вони були ув'язнені та загинули у концтаборах⁵⁸.

Таким чином, словацько-болгарські взаємини у 1939–1944 р. відзначалися суперечливістю. Міждержавна співпраця в торгівельній, культурно-освітній сферах, тісні зв'язки царської династії зі Словаччиною, налагодження повноцінних дипломатичних стосунків свідчать про їх позитивні тенденції. Разом з тим, підпорядкування Німеччині, різні завдання та цілі зовнішньої політики країн у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи, а також розгортання Другої світової війни наклали негативний відбиток на двосторонні взаємини. Зрештою, їх нетривалість спонукають оцінити відносини Першої Словацької республіки та Третього Болгарського Царства лише як короткочасний епізод в історії взаємодії словацького та болгарського народів.

¹ Про обставини утворення Словацької держави див.: *Боровець І.* Словацька держава 1939–1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – С. 81–99.

² *Zmluva o ochrannom pomere medzi nemeckou ríšou a tzv. Slovenským štátom [preklad] // Daxner I.* Eudáctvo pred národným súdom, 1945–1947. – Bratislava, 1961. – S. 229.

³ Slovenský národný archív (SNA), fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), kartón (kart.) 112, základné číslo (z. č.) 1139. Adresy diplomatických úradov cudzích štátov, na ktorí boli vyexpedované spisy zo žiadostí o uznaní slovenského štátu.

⁴ *Mitev J.* Stávka bulharských studentů sofijské univerzity 16–18.3.1939 na obranu Československa // Československo-bulharské vztahy v zrcadle století. Sborník vědeckých studií. – Praha, 1963. – S. 195–206; *Bystrický V.* V společném boji: revoluční činnost bulharských studentov na Slovensku v období druhej svetovej vojny / V. Bystrický, J. Hrozičnik. – Bratislava, 1978. – 160 s.; *Dějiny československo-bulharských vztahů / Vedoucí autorského kolektivu Čestmír Amort.* – Praha: Akadémiya, 1980. – 394 s.

⁵ *Рыхлік Я.* Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. // Российские и славянские исследования: Науч. сб. – Вып. 4 / Редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск: БГУ, 2009. – С. 31–43; *Rihlik J.* Словацко-български отношения в периода 1939–1945 година // Исторически преглед. – 2008. – № 5–6. – С. 185–202.

⁶ *Rychlík J.* Obdobie pred Slovenským národným povstaním v správach bulharských diplomatov // Historický časopis (HČ). – 2001. – Ročník (Roč.) 49. – Číslo (Č.) 3. – S. 515–534; *Rychlík J.* Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–43 v správach bulharských diplomatov // HČ. – 1999. – Roč. 47. – Č. 1. – S. 265–305; *Rychlík J.* Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941 v správach bulharského diplomata Konstantina Šišmanova // HČ. – Roč. 43. – Č. 3. – 1995. – S. 540–559.

⁷ *Holec R.* Bulharský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944) // HČ. – 2008. – Roč. 56. – č. 4. – S. 657–683.

⁸ *Chreňo J.* Malý slovník slovenského štátu. – Bratislava: Slovenská archívna správa, 1965. – S. 243.

⁹ *Mikuš J.* Slovensko v dráme Európy. – Martin: MS, 2002. – S. 107.

¹⁰ *Đurica M.* Dejiny Slovenska a slovákov. – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. – S. 151.

¹¹ *Rychlík J.* Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941... – S. 540; *Рыхлік Я.* Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 33.

¹² Документы внешней политики / Под ред. В. Г. Комплектова. – Т. 22. – Кн. 1: январь–август 1939. – Москва: Министерство иностранных дел РФ, 1992. – С. 184, 208.

¹³ *Nižňanský E.* Pôsobenie nemeckej vojenskej komisie na Slovensku v roku 1939 / E. Nižňanský, J. Tulkisová // Vojenská historia. – 2007. – Roč. 11. – Č. 4. – S. 36–60.

¹⁴ *Rychlík J.* Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–43... – S. 267.

¹⁵ *Рыхлік Я.* Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 34.

¹⁶ *Rychlík J.* Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941... – S. 542.

¹⁷ *Rychlík J.* Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–43... – S. 268.

¹⁸ SNA, MZV, kart. 967, 20T/44. Zpráva Generálního konsula v Stockholme B. Pisska pre domo. 10 marca 1944.

¹⁹ SNA, MZV, kart. 600A, 182/dôv/43. Výkaz zamestnancov ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky. Október 1943. – 21 s.

- ²⁰ Rychlík J. Obdobie pred Slovenským národným povstaním v správach bulgarských diplomatov... – S. 527.
- ²¹ Славич Б. История Балкан. – Т. II: XX ст. – Київ: Свенас, 2004. – С. 327.
- ²² Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. – Кн. 1 / [Отв. ред. В. В. Марьина]. – М.: Наука, 2005. – С. 391.
- ²³ Письмо на цар Борис до Адолф Хитлер, с което се обяснява отказът на България да се присъедини към Тристранния пакт // България, своенравният съюзник на Третия Райх / Ред. кол. В. Тошкова и др. – София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1992. – С. 12.
- ²⁴ България в XX веке. Очерки политической истории / Под ред. Е. Л. Валеовой. – Москва: Наука, 2003. – С. 257–258.
- ²⁵ Nižňanský E. Rokovania nacistického Nemecka o deportáciách židov v roku 1942 – príklad Slovenska, Rumunska a Maďarska // НС. – 2010. – Roč. 58. – Č. 3. – S. 487–489.
- ²⁶ Nižňanský E. Poplatky za deportovaných slovenských židov / E. Nižňanský, I. Kamenec // НС. – 2003. – Roč. 51. – Č. 2. – S. 278.
- ²⁷ Jelínek J. Jozef Tiso a slovenský štát. Na okraj problému // Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny (Materiály z vedeckého simpózia. Časť, 6–7 novembra 1990). / Zost. V. Bystrický. – Bratislava: Slovenská národná rada-Historický ústav SAV, 1991. – S. 39.
- ²⁸ Čierna-Lantayova D. Pohľady na východ.(postoje k Rusku v slovenskej politike 1934–1944). – Bratislava: Veda, 2002. – S. 101.
- ²⁹ Rychlík J. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941... – S. 555.
- ³⁰ България в XX веке. Очерки политической истории / Под ред. Е. Л. Валеовой. – Москва: Наука, 2003. – С. 241.
- ³¹ Rychlík J. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941... – S. 543.
- ³² Ibidem. – S. 556–557.
- ³³ Holec R. Bulgarský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944) ... – S. 665, 679.
- ³⁴ Ibidem. – S. 669.
- ³⁵ Ibidem. – S. 660.
- ³⁶ Gardista. – Roč. IV. – 21 júna 1941. – S. 2.
- ³⁷ Holec R. Bulgarský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944) ... – S. 673–674.
- ³⁸ Rychlík J. Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–43... – S. 271.
- ³⁹ Holec R. Bulgarský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944) ... – S. 676.
- ⁴⁰ Štefániková A. O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej Republiky v období rokov 1939–45 // НС. – 2000. – Roč. 48. – Č. 3. – S. 470.
- ⁴¹ Рыхлік Я. Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 38.
- ⁴² Štefániková A. O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej Republiky... – S. 473.
- ⁴³ Dějiny československo-bulharských vztahů ... – S. 351.
- ⁴⁴ Рыхлік Я. Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 39.
- ⁴⁵ SNA, MZV, kart. 118, č. 16362/42 – prez. osv. Informácia MŠANO o slovensko-bulgarských kultúrnych stykoch.
- ⁴⁶ Рыхлік Я. Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 39.
- ⁴⁷ Holec R. Bulgarský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944) ... – S. 671.
- ⁴⁸ SNA, MZV, kart. 118, k. č. 8/1884/45. Informácia MŠANO o slovensko-bulgarských kultúrnych stykoch. Bratislava 19.11.1943.
- ⁴⁹ SNA, MZV, kart. 118, k. č. 30171/32. 802. Informácia MŠANO o slovensko-bulgarských kultúrnych stykoch. 23.06.1941.
- ⁵⁰ Dějiny československo-bulharských vztahů ... – S. 364.
- ⁵¹ Рыхлік Я. Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 39.
- ⁵² Славич Б. История Балкан. – Т. II: XX ст. – Київ: Свенас, 2004. – С. 324.
- ⁵³ Rychlík J. Obdobie pred Slovenským národným povstaním v správach bulgarských diplomatov... – S. 518.
- ⁵⁴ Ibidem.
- ⁵⁵ Ibidem. – S. 529.
- ⁵⁶ България в XX веке. Очерки политической истории... – С. 294–295.
- ⁵⁷ Рыхлік Я. Славацка-балгарскія ўзаемадачыненні ў 1939–1945 гг. ... – С. 41.
- ⁵⁸ Rychlík J. Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–43... – S. 268.